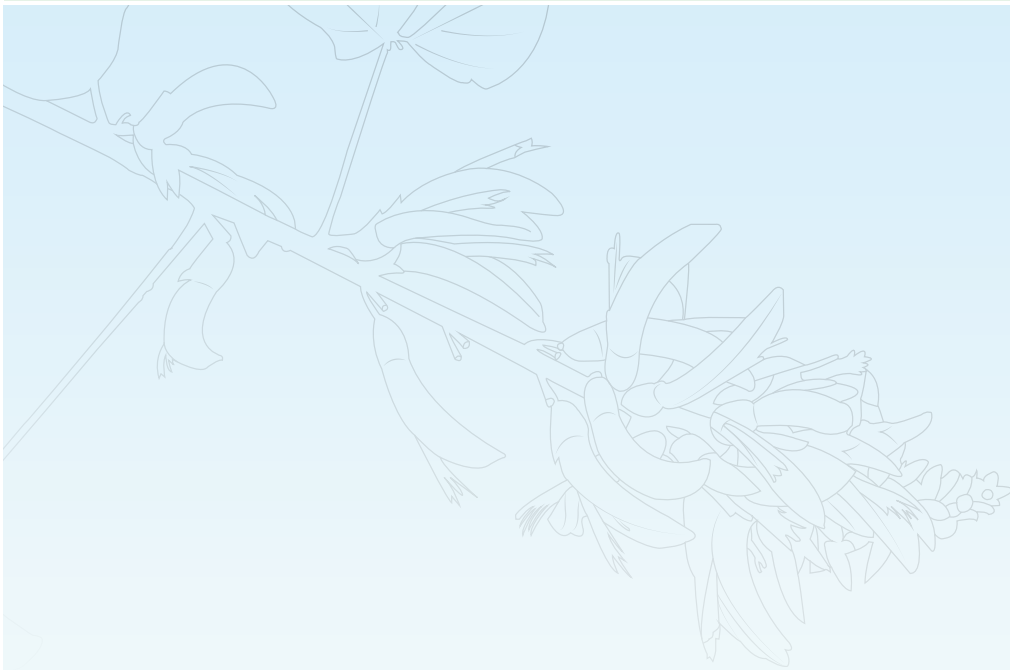

“การอ่านสาธารณะ”
ในประวัติศาสตร์การจัดการศึกษาไทยสมัยใหม่
ช่วงรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 6
“Public Reading”
in History of Modern Thai Education Management
in the Period of King Rama V and King Rama VI

พิเชฐ แสงทอง^{1*}

Pichet Saengthong^{1*}

¹ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี 94000

¹ Faculty of Humanities and Social Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus, 94000, Thailand

* Corresponding author: E-mail address: pichate19723@gmail.com

(Received: March 16, 2025; Revised: July 15, 2025; Accepted: August 25, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาการเกิดขึ้นของการอ่านสาธารณะ (the reading public) ในประวัติศาสตร์การจัดการศึกษาสมัยใหม่ของไทยสมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 6 ผลการศึกษาพบว่านโยบายการจัดการศึกษาของรัฐตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 มีบทบาทอย่างสำคัญในการก่อร่างสร้างวัฒนธรรมการอ่านให้เกิดขึ้น รัฐบาลตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างพลเมืองแบบสมัยใหม่ผ่านการอ่านออกเขียนได้พร้อมๆ กับสร้างรัฐสมัยใหม่ผ่านการสร้างสรรค์เนื้อหาเพื่อตอบสนองการอ่านที่ทันสมัยของประชาชนอย่างไรก็ดี เนื่องจากบริบทของสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไปมีปฏิสัมพันธ์กับบริบทโลกมากขึ้น เนื้อหาและจุดมุ่งหมายการอ่านจึงเกิดขึ้นอย่างหลากหลาย โดยเฉพาะการอ่านที่สั่นคลอนอำนาจการเมืองและการปกครองของชนชั้นนำ ดังนั้นรัฐได้เข้ามาควบคุม โดยคัดกรองว่าอะไรควรอ่านอะไรไม่ควรอ่าน ผ่านการควบคุมเนื้อหาหนังสือเรียน การประกาศยกย่องวรรณกรรม และการสร้างสรรค์เนื้อหาหนังสือโดยชนชั้นนำพร้อมๆ กับการปฏิเสธเนื้อหาการอ่านในวัฒนธรรมวรรณกรรมไทยดั้งเดิมเพื่อสำแดงออกถึงความเป็นรัฐที่มีอารยะแบบสมัยใหม่ด้วย

คำสำคัญ: การอ่านสาธารณะ ความทันสมัย พลเมืองสมัยใหม่ วัฒนธรรมวรรณกรรมไทย รัฐอารยะ

Abstract

The objective of this article is to examine the rise of the reading public in History of Modern Thai Education Management in the Period of King Rama V and King Rama VI. The findings revealed that education policy of the state has had a significant role for fostering a reading culture since King Rama V's reign. Currently, the government has recognized the value of literacy in the formation of contemporary citizens, as well as the construction of modern state through creating modern contents for people's reading. However, since the context of Thai society has changed and interacted with the global setting, the contents and objectives of reading have occurred diversely, particularly reading that challenges the ruler's control. Reading is thus regulated by the state. It determines what should and should not be read, and educational materials can be monitored. In addition to rejecting traditional Thai literary culture, the state also values elite-written literature and books as representations of a civilized state.

Keywords: Civilized state, Modern citizen, Modernization, Reading public, Thai literary culture

บทนำ

ดัชนีชี้บ่งความเป็นสมัยใหม่ของสังคมใดๆ นั้น แม้จะอธิบายผ่านปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ได้อย่างหลากหลายแง่มุม เช่น การเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ การคมนาคม การศึกษา เป็นต้น แต่อีกด้านหนึ่ง ยังสามารถพิจารณาได้จากการขยายตัวของการอ่านสาธารณะ โดยเฉพาะการแพร่กระจายสิ่งพิมพ์ อันถือเป็นวัฒนธรรมลายลักษณ์ในสังคมสมัยใหม่ที่เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมลายลักษณ์ของสังคมจารีตที่ศักยภาพเทคโนโลยีด้านการพิมพ์ยังจำกัดอยู่เฉพาะทักษะเชิงช่าง เช่น ช่างวาด ช่างเขียน อาลักษณ์ เป็นต้น เนื่องเพราะการแพร่กระจายของสิ่งพิมพ์สัมพันธ์กับการเพิ่มจำนวนของผู้อ่านออกเขียนได้ ซึ่งถือได้ว่าเป็นทรัพยากรมนุษย์ในสังคมสมัยใหม่

ในสังคมยุโรป การกระจายของหนังสือ-พิมพ์และการขยายตัวของการอ่านก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทั้งต่อสังคม วัฒนธรรม ศาสนา ตลอดจนคติความเชื่อต่างๆ อำนาจของความรู้แบบสมัยใหม่ที่แพร่กระจายไปยังประชาชนผ่านอุตสาหกรรมการพิมพ์ปลดแอกสังคมยุโรปจากแอกของศาสนาที่มีนักบวชเป็นสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า มาสู่การที่มนุษย์สามารถเข้าถึงพระเจ้าด้วยตัวของมนุษย์เองผ่านการอ่านและการเรียนรู้ด้วยตัวเองในแบบของชาวโปรเตสแตนต์ จอห์น ฮอลล์ ชี้ให้เห็นว่าชาวโปรเตสแตนต์นิกายลูเธอรันได้นำคัมภีร์ไบเบิลมาแปลเป็นภาษาอังกฤษเพื่อให้คนทั่วไปได้อ่าน [1] พระคริสต์ธรรมคัมภีร์ฉบับแปลจึงเป็นทั้งเงื่อนไขของการเรียนรู้ที่จะอ่านของคนที่ยัง อ่านไม่ออก และเป็นอำนาจแห่งความรู้แบบใหม่ของคนที่อ่านออกอยู่แล้วในอันที่จะแพร่กระจายความรู้แบบใหม่นั้นออกไปเรื่อยๆ ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 มาแล้ว

ในสังคมไทย การก้าวสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่อาจพิจารณาจากดัชนีการพิมพ์หนังสือและการขยายตัวของการอ่านและผู้อ่านเช่นเดียวกัน โดยทั่วไปเรายอมรับกันว่ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือยุคเริ่มต้นสมัยใหม่ที่เกิดประดิษฐกรรมนอกขนบดั้งเดิมหลายต่อหลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการรถไฟ ไพรชณีย์ โทรเลข การศึกษาแผนใหม่ หรือโรงพยาบาล พลังสำคัญที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านี้คือการเปลี่ยนแปลงของความรู้ จากความรู้แบบดั้งเดิมสู่ความรู้แบบใหม่ที่เกิดขึ้นผ่านหนังสือและการอ่านนั่นเอง จึงกล่าวได้ว่า การแพร่กระจายของการอ่านสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงของสังคม จากสังคมแบบจารีตสู่สังคมสมัยใหม่อย่างไม่อาจแยกได้

ความเฟื่องฟูและการขยายตัวของการอ่านสาธารณะนั้นได้แสดงให้เห็นแล้วผ่านการแพร่กระจายของงานพิมพ์ในสังคมไทยยุคเริ่มต้นสมัยใหม่ ซึ่งหากถือเอาการพิมพ์เป็นที่ตั้ง ก็อาจเริ่มนับได้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา แม้การพิมพ์ไทยจะเริ่มขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ซึ่งเทคโนโลยีการพิมพ์เผยแพร่เข้ามาแล้ว และมีหนังสือพิมพ์เกิดขึ้นแล้วถึง 6 ฉบับ² แต่ผลกระทบอันตรงพลังที่จะก่อให้เกิดการอ่านสาธารณะยังคงน้อยอยู่เนื่องจากปริมาณการอ่านออกเขียนได้ของราษฎรทั่วไปยังไม่มากนัก ตลาดของสิ่งพิมพ์ยุครัชกาลที่ 4 จึงอาจอยู่ในแวดวงจำกัด คือ ขวตต่างชาติที่เข้ามามีบทบาทด้านการค้า การเมือง การแพทย์ และการศาสนา รวมทั้งชนชั้นสูงในราชสำนักสยามเท่านั้น

บทความนี้ ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงสถานการณ์ของการอ่านในสังคมไทยในบริบทประวัติศาสตร์ของการจัดการศึกษา เพื่อสืบเสาะร่องรอยของการพัฒนาการทางด้านหนังสือและการอ่านในบริบทจัดการของรัฐ

2 ประกอบด้วย บางกอกรีคอร์เดอร์ (2410-2387) ราชกิจจานุเบกษา (2402-2401) สยามไทมส์ (2407-2407) บางกอกเพรส (2407-2407) สยามวิกิลิโมนิเตอร์ (2411-2409) และ บางกอกซัมมารี (2411-2411)

และบริบทการเปลี่ยนแปลงของสังคมการศึกษา กระทั่งทำให้สังคมวิทยาการอ่านที่เคยมีขีดจำกัดอยู่เฉพาะชนชั้น และกลุ่มคนเฉพาะ กลายเป็นสังคมแห่งการอ่านสาธารณะที่การอ่านได้กระจายออกไปยังผู้คนทุกชนชั้นมากขึ้น ยังผลให้สังคมไทยก้าวสู่บรรณาคาศสมัยใหม่ที่ค่อยๆ หล่อหลอมให้เกิดชนชั้นกลางจนกลายเป็นคนกลุ่มใหญ่ที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาการทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรม [2]

ผลการศึกษา

อ่านอย่างไร: “วิชาหนังสือ” กับการสร้างเครื่องมือการอ่านของรัฐสยามยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์

การจัดการศึกษาในรัชกาลที่ 5 มุ่งเน้นเพื่อเสริมศักยภาพของคนไทยในการตั้งรับความความรู้ใหม่จากตะวันตก มีการเล่าเรียนภาษาไทย อังกฤษ และมลายู ในแง่มุมของการเมืองภายในราชสำนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องการปฏิรูปราชการ จัดวางระบอบการเมืองการปกครองรวมศูนย์แบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กำลังสนับสนุนที่พระองค์ทรงมีและกำลังในการทำราชการแบบใหม่ที่ทรงปรารถนา (เช่น ที่ปรึกษาาราชการแผ่นดิน) ขุนนางเหล่านั้นมักได้รับการศึกษาอย่างเก่า ไม่มีความรู้ภาษาอังกฤษ แม้จะมีความจงรักภักดี แต่ความรู้ความสามารถแบบใหม่ก็ทำให้บทบาททางราชการมีจำกัด ดังนั้น ในช่วงต้นรัชกาลพระองค์จึงต้องพึ่งพาทีมงานที่มีความรู้สมัยใหม่ให้ช่วยเป็นกำลังในงานราชการ จึงทรงเริ่มต้นจัดการศึกษาขึ้นในวัง รวมทั้งส่งไปศึกษาต่างประเทศ [3] กระทั่งต่อมาก็จัดการการศึกษาเพื่อมวลชน สำหรับไพร่ฟ้าข้าราษฎรในวงกว้างออกไป พระราชดำรัสอันแสดงถึงความคิดรากฐานของการจัดการศึกษามูลฐานเพื่อให้ราษฎรเมื่อ พ.ศ.2427 มีว่า “วิชาหนังสือ” ซึ่งเป็นวิชาที่ว่าด้วยการอ่านออกเขียนได้นั้น “เป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้ที่เป็นใหญ่ยิ่ง นับแต่พระมหากษัตริย์ เป็นต้น จนตลอดราษฎรพลเมืองสมควรแลจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง... วิชาหนังสือนี้เป็นเวลากำลึงต้องการ...” [4]

พระราชดำรัสข้างต้น บ่งชี้ถึง “บริบทของกาลเวลา” ที่แสดงให้เห็นว่าถึงเวลาอันเหมาะสมแล้วที่การส่งเสริมให้คนสยามสามารถอ่านและเขียนหนังสือได้นั้นเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงบริบทดังกล่าว ขณะเดียวกันก็เชื่อมโยงกาลเวลานั้นเข้ากับกาลเวลาในมิติทางประวัติศาสตร์ของสังคมสยามด้วย โดยทรงเห็นว่า “วิชาหนังสือ” เป็นวิชาที่ถูกให้คุณค่ามาอย่างยาวนานในประวัติศาสตร์ของสยามเอง ยิ่งกาลเวลาเคลื่อนคล้อยมาสู่ยุคสมัยใหม่มากขึ้นเท่าไรพลเมืองที่อ่านหนังสือได้ก็เป็นสิ่งจำเป็นยิ่งขึ้นเท่านั้น โดยเฉพาะในด้าน “กิจการทั้งปวง” อันรวมถึงด้านการจัดการการเมืองและการปกครองด้วย

เหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาระบบโรงเรียนที่รัฐบาลจัดขึ้นนั้นเป็นความจำเป็นทางการบริหารการเมืองมากพอกับความจำเป็นทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างอำนาจรัฐในระบบราชการที่ขยายตัวออกสู่ความเป็นรัฐชาติ คือการตั้งอำนาจหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรเข้ามาบริหารจัดการโดยส่วนกลาง ทั้งเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ทำให้รัฐบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องใช้กำลังคนที่มีความสามารถทางด้านการเขียนการอ่านเป็นจำนวนมากเพื่อบริหารกลไกระบบบริหารราชการส่วนท้องถิ่นหรือหัวเมืองที่ปรับปรุงขึ้นตามแบบประเทศตะวันตก [5] การศึกษารูปแบบโรงเรียนถ้วนหน้าจึงเกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความจำเป็นแบบสมัยใหม่ดังกล่าว

การส่งเสริมวิชาหนังสือแบบใหม่ ยังก่อให้เกิดการเรียนรู้ทักษะและความรู้สมัยใหม่ของกลุ่มคนหลากหลายกลุ่มยิ่งขึ้น ที่เห็นได้ชัดคือผู้หญิงที่ธรรมเนียมของสยามมักจะไม่เปิดพื้นที่ให้ได้ “เรียนและรู้

หนังสือ” เนื่องจากขัดแย้งกับมโนทัศน์ “ความเป็นหญิงดี” ในห้วงเวลาที่เหมาะสมนี้กลุ่มผู้หญิงก็กลายเป็น กลุ่มคนกลุ่มใหม่ที่ได้สัมผัสกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ผู้หญิงได้เรียนรู้ประสบการณ์ใหม่นอกพื้นที่บ้านและ ครัวเรือน เกิดการศึกษาของผู้หญิง เกิดอาชีพต่างๆ ที่หลากหลายมากขึ้น การอ่านผ่านการเรียนรู้อย่างเป็น ทางการและไม่ทางการเริ่มเปิดกว้างให้เห็น “ภาพความเป็นผู้หญิงสมัยใหม่” ที่เด่นชัดยิ่งขึ้น [6]

ในบริบทนี้ นอกจากข้าราชการรุ่นใหม่ในรั้วในวังตำแหน่งต่างๆ แล้ว ตำแหน่งบางตำแหน่งในระบบ บริหารบ้านเมืองและเศรษฐกิจภายนอกก็เป็นที่ต้องการ ดังเช่นตำแหน่ง *เสมียน* ซึ่งเป็นตำแหน่งที่เกิดและ ขยายตัวขึ้นพร้อมกับระบบราชการรวมศูนย์แบบใหม่ มีระบบเงินเดือน และเวลาการปฏิบัติงานตามกรอบเวลา สังคมทุนนิยม จนเกิดความนิยมกันขึ้นมา แต่ระบบการรู้หนังสือซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเพิ่ริเริ่มขึ้นยังผลิตไม่ทัน ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

“ที่ต้องมีเสมียนรับเงินเดือน เกิดขึ้นหลายหมู่หลายกรม ก็พากันร้องหาแต่นักเรียนซึ่งได้ สอบไล่วิชาความรู้ จะให้ไปรับราชการทุกหมู่ทุกกรม ตัวผู้ทำการยังไม่พอกับการที่มี จนต้อง แ่่งชิงประมูลเงินเดือนกัน เสมียนเวลานี้เป็นสิ่งที่หายาก เปนสิ่งที่มีราคามากมีผู้ต้องการ โดยมาก สมควรแล้วที่นักเรียนทั้งปวงจะรีบเร่งร่ำเรียนให้รู้ จะได้รับราชการในตำแหน่งทันเวลา ที่ต้องการนี้ ให้เป็นประโยชน์ในราชการ แลเป็นประโยชน์ส่วนตัวด้วย” [7]

โดยในระยะแรกยังรักษารูปแบบการศึกษาอย่างเก่าไว้ ด้วยความตระหนักถึงคุณค่าในทางธรรมเนียม ประเพณี ในร่างประกาศของคณะขุนนางเรื่องกระแสพระบรมราชโองการเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม รัตนโกสินทร์ศก 129 เกริ่นนำโดยการกล่าวถึงธรรมเนียมการศึกษาแบบเก่าที่มีคุณค่า ว่า “ทรงพระอนุครดำเนิ่ ถึงการเล่าเรียนของประเทศสยามซึ่งได้มีสืบมาแต่โบราณ คือวัดเปนสำนักเล่าเรียนหนังสือและบ้านเปนที่เรียน ศิลปะวิชาการหาเลี้ยงชีพต่างๆ ตามเหล่าตามตระกูล” [4] ทว่าเนื่องจากบริบททางสังคมของประเทศ และ บริบทความรู้ที่จำเป็นเปลี่ยนแปลงไปสู่สมัยใหม่มากขึ้น ก็มีความจำเป็นที่จะต้องปรับตัว เพื่อให้การศึกษาเป็น แบบสมัยใหม่ สามารถใช้ประโยชน์ในทางการทำงานและอาชีพได้ จึงเพิ่มเติมขั้นตอนและองค์ประกอบอื่นๆ เข้ามา คือการสร้างตำราเรียน การสร้างและกำหนดคุณสมบัติของครู และวิธีการทดสอบความรู้แบบใหม่ โดยเฉพาะ การจัดให้มีการสอบที่เรียกว่า “การไล่” หรือ “การสอบไล่” เพื่อแสดงหมวดหมู่ของระดับการเป็นผู้มีความรู้ ที่ได้รับการรับรองโดยรัฐอย่างเป็นทางการ และการจัดการความรู้และทักษะของผู้มีวิชาหนังสือให้ “ทั้งปวง จำต้องหันเข้าหาความสาม่เสมอเป็นลำดับไปทุกที” [4] อันบ่งชี้ให้เห็นความจำเป็นของการสร้างมาตรฐานของ ความรู้แบบสมัยใหม่ที่เป็นความรู้สากล มีหลักที่สามารถอ้างอิงได้อย่างกฎทั่วไป

ในประกาศกระแสพระบรมราชโองการดังกล่าวยังแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า การจัดการศึกษา สมัยใหม่คือภาพสะท้อนหนึ่งที่ขึ้นขึ้นปกครองได้จากการรับรู้ความเจริญของชาติตะวันตกผ่านการเรียน การอ่าน และการศึกษา การจัดการศึกษาแบบสมัยด้านหนึ่งคือการเตรียมคุณภาพของราษฎรเพื่อที่จะตั้งรับกับความ เปลี่ยนแปลงของโลก เมื่อวิทยาการด้านอื่นเจริญ ด้านการศึกษาก็ต้องทำด้วย ตอนหนึ่งว่า

“บัดนี้การติดต่อกันระหว่างนานาประเทศทั่วโลกมีมากขึ้นแล้ว ทางทะเลก็มีเรือกลไฟ ทางบกก็มีรถไฟ ความต้องการแลกเปลี่ยนสินค้ากระทำให้นานาประเทศคบหาสมาคมกัน อันเปนเหตุให้ความรู้ทั้งฝ่ายวิชาและฝ่ายศิลปการทำได้ด้วยฝีมือต้องหันเหินไปหาที่ถูกที่ดี และที่ได้ประโยชน์ยิ่ง วิชาหรือศิลปะใดก็แพ้เสื่อมไป หรือต้องเปลี่ยนแปลงไปให้สู้กันได้ใน ประเภทเดียวกัน... เพราะเหตุสมัยและความเปนไปของประเทศบ้านเมืองได้เปลี่ยนมาฉะนี้

จึงจำเป็นต้องคิดบำรุงศิลปวิชาการทั้งปวงของเราให้เจริญขึ้น ป้องกันไม่ให้เสื่อมทรามลง ด้วยอำนาจที่ต้องแข่งขันกับเขาอื่น ความทะนุบำรุงและป้องกันเช่นนี้ ก็ได้แต่บริหารจัดการฝึกหัดสั่งสอนกันให้เกิดความรู้และความสามารถยิ่งยวดขึ้น แต่เดิมรัฐบาลได้เริ่มตั้งโรงเรียนมาเนิ่นนานแล้วก็ดี แต่โดยที่ความประสงค์ในชั้นต้องหัดคนเข้ารับราชการก่อน จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดไปว่า การเล่าเรียนนั้นสำหรับแต่ผู้ที่รับราชการ ไม่ใช่หน้าที่ของคนทั้งปวง ซึ่งจะต้องฝึกหัดตัวของตัวในวิชาความรู้ แล้วเมื่อได้ขยายการเล่าเรียนให้แพร่หลายออกไปทั่วพระราชอาณาเขตร์ จึงพากันหลงงมงายไปว่า การเล่าเรียนทั้งหลายต้องเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะออกทุนรอนให้หมด ความเข้าใจผิดอันนี้เป็นเครื่องหน่วงความเจริญของบ้านเมืองให้เนิ่นช้า” [4]

จะเห็นได้ว่าด้วยความตระหนักถึงความจำเป็นที่ราษฎรจะต้องได้รับการศึกษา แม้ในทางการเมืองพระองค์จะพยายามรวมศูนย์อำนาจ แต่ในด้านการศึกษากลับทรงเห็นว่า การรวมศูนย์ความรับผิดชอบด้านการจัดการเอาไว้แต่เพียงรัฐบาลจะทำให้เกิดความล่าช้า แม้ด้านหนึ่ง การศึกษาทั่วราชอาณาจักรจะเป็นไปเพื่อตอบสนองการรวมศูนย์อำนาจ ที่ส่วนกลางต้องสร้างข้าราชการระดับหัวเมืองและท้องถิ่น แต่อีกด้านหนึ่งก็เห็นความสำคัญว่า การเล่าเรียนเป็นทรัพย์สินอย่างหนึ่งที่จะติดตัวไปคงทนยิ่งกว่าทรัพย์สินอื่นๆ จึงเรียกร้องให้พ่อแม่ผู้ปกครองรับผิดชอบจัดการส่งเสริมให้บุตรหลานได้รับการศึกษาแบบใหม่ด้วย

“การเล่าเรียนนี้เป็นเครื่องชักจูงให้เกิดความฉลาด ให้รู้จักประพฤติดีไว้ ให้สามารถในศิลปวิชาการหาเลี้ยงชีพ ไม่ว่าวิชาและศิลปะใด ตั้งแต่แปดขวบ แปดขวบ แปดขวบ ตลอดไปจนถึงแปดขวบและแปดขวบ ย่อมต้องเรียนก่อน จึงจะรู้สำเร็จเป็นอย่างดีได้ ก็คนเกิดมาจำต้องหาเลี้ยงชีพในทางใดทางหนึ่งทุกคนด้วยกัน เหตุฉะนั้นบรรดาที่บิดามารดาเด็กจะให้แก่เด็กอะไรไม่ดียิ่งกว่าวิชาความรู้ ซึ่งจะไต่เป็นทุนหนุนตนให้สูงขึ้น ให้เป็นที่ตั้งแห่งความประพฤติดี ความสุขและโภคทรัพย์ได้แท้จริง ดียิ่งกว่าบรรดาที่เป็นทุนทรัพย์ ซึ่งอาจจะหมดเปลืองและสูญสิ้นไปได้นั่นอีก” [4]

การจัดการศึกษาให้เป็นระบบเพื่อสร้าง “ความสม่ำเสมอ” ในทางความรู้และหลักการดังกล่าวนี้ เห็นได้ชัดจากการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อควบคุมมาตรฐานและการดำเนินการอย่างกระทรวงธรรมการขึ้นเมื่อ 1 เมษายน 2435 โดยก่อนหน้านั้นหน่วยงานผู้รับผิดชอบเป็นเพียงหน่วยงานขนาดเล็ก มีฐานะเป็นกรมศึกษาธิการ (2430) ขอบข่ายงานที่ไม่ครอบคลุมการขยายตัวของระบบที่กว้างขวางขึ้นในช่วงกลางรัชสมัย จากนั้นจึงรวมเป็นกรมธรรมการ (2432) จะเห็นว่าพัฒนาการจากกรมสู่กระทรวงนั้นดำเนินไปอย่างรวดเร็วเพียง 6 ปี การจัดการศึกษาเพื่อวิชาหนังสือแบบสมัยใหม่ก็ได้เข้าไปเป็นภารกิจระดับกระทรวง สามารถตอบสนองการขยายตัวของการศึกษาที่ถูกจัดให้กว้างขวางขึ้นได้ตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังของรัชสมัย

ผู้บริหารการศึกษาชุดใหม่ได้เคลื่อนไหวเพื่อปรับปรุงระบบการศึกษา ตามอย่างประเทศที่เจริญแล้ว มีความพยายามสร้างตำราการอ่านการเขียนแบบใหม่เพื่อตอบสนองการขาดแคลนคนรู้หนังสืออ่านได้เขียนได้ รวมถึงเพิ่มเติมความรู้ใหม่ๆ ผ่านการออกแบบหลักสูตรและรายวิชาเพิ่มเติมให้นักเรียนได้เรียนชั้นประถมศึกษา

หากพิจารณาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการอ่าน จะพบว่า การศึกษาทั้งแผนเก่าและแผนใหม่ยังคงให้ความสำคัญการอักขรวิธี หรือการเรียนการอ่าน และการเขียนเป็นเบื้องต้นในการประกาศจัดตั้งโรงเรียน จะเห็นได้ถึงสภาพปัญหาที่ราชการตระหนัก คือ คนสยามมีตำแหน่ง “ใหญ่โตไม่รู้หนังสือไทยก็มีโดยมาก ที่รู้พออ่าน

ได้เขียนได้แต่ไม่ถูกถ้วนนั้นก็มีโดยมาก” [8] เนื่องจากข้าราชการเหล่านี้ผ่านการศึกษาในระบบเก่าที่หลักสูตรการสอนยังเป็นไปแต่ความสะอาด ไม่เป็นระบบ และขาด “ความสม่ำเสมอ” ในเชิงหลักการของความรู้แบบสมัยใหม่ แม้ข้อสังเกตนี้เราอาจตีความว่าเป็นการเมืองของราชสำนักที่มุ่งการประเมินค่าระบบการศึกษาแบบจารีตของไทยให้อ่อนด้อยเพื่อสร้างความชอบธรรมให้การสถาปนาระบบการศึกษาแบบใหม่ แต่ก็สะท้อนว่ารัฐไทยในยุคต้นสมัยรัชกาลที่ 5 มีความต้องการข้าราชการที่มีคุณสมบัติแตกต่างไปจากระบบราชการก่อนหน้านี้ รัฐบาลจึงต้องลงมาจัดการจัดระบบการศึกษาและหลักสูตรเองในเบื้องต้น โดยเฉพาะหลักสูตรที่ส่งเสริมการอ่านและการเขียนหนังสือ

วิชาหนังสือจึงเป็นวิชาสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการปฏิรูปการเมืองการปกครองจากระบบกึ่งเมืองแบบเก่ามาสู่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐรวมศูนย์ต้องการความมั่นคงของคำสั่งการและระเบียบแบบแผนต่างๆ ที่มั่นคงและสม่ำเสมอทั่วราชอาณาจักรที่พระราชอำนาจได้แผ่กระจายไปถึง ภาษาและตัวหนังสือเท่านั้นที่จะรักษาความมั่นคงดังกล่าวได้ ในแง่นี้ตัวหนังสือจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งของพระราชอำนาจในการปกครองเป็นเบื้องต้น รวมถึงการสร้างแบบแผนทางความคิด อารมณ์ความรู้สึก และอุดมการณ์ของราษฎรในเวลาต่อมา

ความจำเป็นอันเร่งด่วนในการสร้างคนทีอ่านได้เขียนได้นี้ เห็นได้จากการใช้หนังสือเรียนแบบใหม่เมื่อ พ.ศ.2431 คือการเลิกสอนตามแบบเรียนหลวง 6 เรื่องของพระยาศรีสุนทรโวหาร มาใช้แบบเรียนเร็วซึ่งกรมศึกษาธิการแต่งขึ้นใหม่ เพราะชุดแบบเรียนหลวงเดิมสอนแต่อักษรวิธินานถึง 3 ปี 6 เรื่อง แต่โรงเรียนระบบใหม่ต้องให้นักเรียนเรียนวิชาอื่นเพิ่มขึ้น ระยะเวลา 3 ปีของการเรียนอักษรวิธิจึงไม่ตอบสนองโอกาสและเวลาที่จะเรียนรู้สิ่งอื่น จึงได้สร้างแบบเรียนเร็ว 3 เล่มขึ้นใหม่ ให้นักเรียนสามารถเรียนจบอักษรวิธียภายใน 1 ปี หรือ 1 ปีครึ่งเป็นอย่างช้า

แม้เมื่อมีการเปลี่ยนหลักสูตรและจัดชั้นการศึกษาใหม่ในช่วง พ.ศ.2438-2444 การอ่านก็ยังถูกเน้นโดยไล่เรียงระดับของการอ่านเพื่อสร้างทักษะแก่ผู้เรียนให้สูงขึ้นไปด้วย หลักสูตร 3 ประโยค ในแต่ละประโยคแบ่งย่อยเป็น 3 ระดับ การอ่านและการเขียนเป็นวิชาเบื้องต้น ให้เรียนทั้งอักษรวิธ การอ่าน การเขียน คัดลายมือ ไวยากรณ์

ประโยค 1 ชั้น 1 อ่านแบบเรียนเร็วเล่ม 1 หรือแบบสอนอ่าน (เรื่องนกกระจอก) เขียนตามคำบอกจากแบบเรียนเร็วเล่ม 1 คัดลายมือตัวบรรจงอย่างดีจากแบบเรียนเร็วเล่ม 1 ไวยากรณ์แบบเรียนเร็วเล่ม 3 ตั้งแต่บทที่ 1-14

ประโยค 1 ชั้น 2 อ่านหนังสือวิชานารู้เรื่องราวร่างกายของเราเอง เขียนตามคำบอก มีคำอย่างง่ายระหว่างบท 1 ถึงบท 28 ของแบบเรียนเร็วเล่ม 2 ลายมือเขียนตัวบรรจงอย่างดี จากแบบเรียนเร็วเล่ม 1 หรือ 2 ไวยากรณ์แบบเรียนเร็วเล่ม 3 ตั้งแต่บท 1 ถึงบท 29

ประโยค 1 ชั้น 3 อ่าน พระราชพงศาวดารย่อ (ตอนกรุงเก่า) เขียนตามคำบอก บทที่ยังไม่เคยเรียนและยากกว่าชั้น 2 แต่คำยากเหล่านี้ต้องมีอยู่ในแบบเรียนเร็วเล่ม 2 ลายมือ เขียนตัวบรรจง... ไวยากรณ์แบบเรียนเร็วเล่ม 3 ตั้งแต่บท 1 ถึงบท 73

ประโยค 2 ชั้น 1 อ่านพระราชพงศาวดารพระราชวงศ์ปัจจุบันนี้ (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่า) เขียนตามคำบอกจากหนังสืออ่านเล่มอื่นๆ ก็ได้ แต่ต้องยากกว่าประโยคชั้น 3 ลายมือต้องเขียนให้เร็วและเรียบร้อยด้วย ไวยากรณ์ จบแบบเรียนเร็วเล่ม 3 (เพิ่มเติม) เรียง

ความ แต่งเรื่องที่ข้าหลวงสอบไล่อ่านให้ฟัง และย่อความและทานหนังสือผิอย่างง่าย ๆ

ประโยค 2 ชั้น 2 อ่านพระราชพงศาวดารพิสดารเล่ม 1 (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่า) เขียนตามคำบอกจากหนังสืออ่านหรือเล่มใดๆ ก็ได้ แต่ต้องยากกว่าชั้น 1 ลายมือต้องเขียนให้เร็วและเรียบ ไวยากรณ์ วจิวิภาคตอนที่ 1-2-3 เรียงความเรื่องง่ายๆ ย่อความและทานหนังสือผิ

ประโยค 2 ชั้น 3 อ่านพระราชพงศาวดารพิสดารเล่ม 2 (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่า) เขียนตามคำบอกจากหนังสืออ่านเล่มใดก็ได้ แต่ยากกว่าชั้น 2 คัดลายมือเขียนเร็ว โดยแบ่งเป็นระดับจัตวา 15 คำต่อนาที ระดับตรี 20 คำต่อนาที ระดับโท 25 คำต่อนาที และระดับเอก 30 คำต่อนาที เรียนไวยากรณ์ วจิวิภาคตอนที่ 4 ย่อความ เรียงความ ทานหนังสือผิ

ประโยค 3 ชั้น 1 อ่านหนังสือชั้นสูง เล่มหนึ่งเล่มใดในภาษาไทย อ่านแล้วบอกใจความได้ด้วยปากเปล่า ไวยากรณ์ อักษรวิภาคต้นภาค 2 ย่อความ เรียงความตามหัวข้อที่ข้าหลวงจะให้...

ประโยค 3 ชั้น 2 อ่านอย่างชั้น 1 ไวยากรณ์วากยสัมพันธ์ แต่งความ ย่อความ เรียงความ ภาษา เรียน 1.ภาษาบาลี 2.ภาษาอังกฤษ (บันไดเล่ม 3-4) 3.ภาษามลายู (หนังสือเรียนเล่ม 2 ตามคำบอก กับหัตถ์พูดภาษา)

ประโยค 3 ชั้น 3 อ่านอย่างชั้น 2 ไวยากรณ์และแต่งความ 1.ฉันทลักษณ์ 2.เรียงความจากหัวข้อที่ยากขึ้นไป เช่น ปอลิติกอีคอนอมี่ สมบัติวิเคราะห์ หมอแรลลิตี้ ธรรมจริยา หน้าที่ของราษฎรที่จะต้องทำ ฯลฯ ภาษา 1.ภาษาบาลี 2.ภาษาอังกฤษ (บันไดเล่ม 5 อ่านและแปลหนังสือที่ให้เรียน แปล และเรียงความ หัตถ์พูด) 3.ภาษามลายู

วิชาที่เกี่ยวข้องกับการสร้างผู้รู้หนังสือรุ่นใหม่ตามหลักสูตรข้างต้น ใช้บังคับแก่การจัดการเรียนการสอนในโรงเรียนของรัฐบาล อย่างไรก็ตาม ในโรงเรียนวัด หรือที่จัดการโดยชุมชน ซึ่งจัดเป็นโรงเรียนระดับ “มูลศึกษา” หรือโรงเรียนเตรียมประถมศึกษา โดยเฉพาะโรงเรียนที่ดำเนินการโดยพระสงฆ์ และจัดการเรียนการสอนในเขตวัด ปริมาณของนักเรียนที่อ่านได้ จะถูกใช้เป็นเกณฑ์สำหรับการก่อตั้งและขยายโรงเรียนอีกด้วย กระทรวงธรรมการเปิดโอกาสให้วัดและชุมชนจัดการศึกษาระดับนี้ เนื่องจากจะได้เป็นการแบ่งเบาภาระของรัฐบาล และเพื่อให้ทั่วถึงให้เพียงพอแก่ “กุลบุตรจะเล่าเรียนโดยที่รัฐบาลย่อมจะประสงค์อยู่ว่าต่อไปข้างหน้า” [8] หรือเป็นการเรียน “ชั้นเตรียม” เพื่อเข้าสู่ระดับอื่นๆ ต่อไป ราษฎรทั่วประเทศจะได้มีความรู้วิชาสำหรับตัวทุกๆ คน เพื่อที่จะให้รู้จักประกอบกิจการงานโดยสมควรแก่ฐานะและสติปัญญา มีความรู้ในเบื้องต้นเพื่อทำมาหาเลี้ยงชีพได้ “สำรวจความสงบราบคาบแก่บ้านเมือง” และประกอบการค้าขายให้เจริญยิ่งขึ้น การอ่านในหลักสูตรของโรงเรียนระดับมูลศึกษานี้เน้นการ “สอนเพียงอ่านออกเขียนได้ เลขเพียงทำบวกลบคูณหารสามัญได้ และธรรมจริยาเพียงให้รู้บุญบาปเบื้องต้น” เมื่อผ่านทั้งหมดก็จบได้ประโยค 1 จากนั้นจึงขึ้นต่อ “ประถมศึกษา” ได้

“วิชาหนังสือ” ที่เน้นสัมฤทธิ์ผลการอ่านออกเขียนได้ ถือเป็นเกณฑ์สำคัญอันนักเรียนในฐานะปัจเจกบุคคลที่จะใช้เพื่อความสามารถเฉพาะตัวในชีวิตและการดำรงอยู่ในโลกยุคใหม่ ทั้งยังถูกใช้เป็นเกณฑ์ในการก่อตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ ดังมีประกาศว่า ในท้องถิ่นใด ถ้ายังไม่มีจำนวนเด็กซึ่งมีความรู้พื้นฐานมูลศึกษาไป

ตำบลนั้นยังไม่ควรสร้างโรงเรียนขึ้นโดยเฉพาะ หากตำบลใดมีจำนวนเด็กอ่านออกเขียนได้ผ่านเกณฑ์ 30 คน จึง “ควรสร้างโรงเรียนขึ้นโดยเฉพาะสำหรับสอนวิชาชั้นประถมศึกษาต่อไป” [8]

เกณฑ์จำนวนคนอ่านออกเขียนได้ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าความสามารถในการอ่าน แม้จะเกิดได้ด้วยทักษะของแต่ละคนในฐานะปัจเจกบุคคล ทว่ารัฐก็ไม่ได้จัดวางระบบการเลื่อนขั้นและการสร้างส่วนต่อขยายของโรงเรียนด้วยการสอบไล่หรือวัดความสามารถแค่เพียงการสอบผ่านส่วนบุคคลเท่านั้น แต่ให้ความสำคัญกับจำนวนของคนที่อ่านออกเขียนได้ อันแสดงให้เห็นว่าการเพิ่มปริมาณผู้อ่านออกเขียนได้เป็นสิ่งจำเป็นเร่งด่วนของสังคมสยามที่กำลังย่างก้าวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ การวางเกณฑ์ตัวเลขให้ 30 คนขึ้นไป ได้กลายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนต้องเร่งสร้างเยาวชนที่อ่านออกเขียนได้ให้มากขึ้น เพื่อจะได้รับอนุญาตให้มีสถานที่เรียนสำหรับระดับที่สูงขึ้นไป

เมื่อพิจารณาจากรายวิชาในหลักสูตรของการเรียนประโยค 1-3 ข้างต้น พบว่าไม่เพียงแต่ให้ความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อการอ่านออกเขียนได้เท่านั้น แต่ยังเน้นคุณภาพการอ่าน และเอื้อเสริมทักษะด้านอื่นๆ ด้วย โดยเฉพาะทักษะด้านการเขียน การบอกเล่า (เรื่อง) และการคิดวิเคราะห์ ดังนั้น แม้การศึกษาในยุคเริ่มต้นปฏิรูปนี้จะมุ่งตอบสนององระบบราชการแบบใหม่เป็นสำคัญ แต่ผลพวงของมันได้หล่อหลอมอัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคลของราษฎรไทยแบบใหม่ขึ้นมาด้วย การอ่านและการเขียนจะช่วยจุดดิ่งให้ลักษณะของปัจเจกบุคคลอันเป็นลักษณะหนึ่งของสังคมสมัยใหม่ปรากฏออกมา และลักษณะปัจเจกบุคคลเช่นนี้เองที่ส่งเสริมการแพร่กระจายของวัฒนธรรมลายลักษณ์ในยุคการพิมพ์ และส่งเสริมให้การอ่านสาธารณะขยายขอบเขตออกไปกว้างขึ้นในเวลาต่อมา

จำนวนผู้รู้หนังสืออ่านออกเขียนได้จึงกลายเป็นปัจจัยของการกำหนดนโยบายสาธารณะของรัฐบาลยุคดังกล่าวด้วย ดังในปี พ.ศ.2454 อันเป็นศักราชที่ 1 ในแผ่นดินสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจัดให้มีการสำรวจปริมาณผู้รู้หนังสือ พบว่ามีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยยะสำคัญ โดยเฉพาะในมณฑลนครศรีธรรมราช (112,568 คน) มณฑลกรุงเก่า (126,786 คน) มณฑลนครราชสีมา (86,550 คน) มณฑลปราจีนบุรี (87,749 คน)มณฑลอีสาน (78,169 คน) หรืออัตราทั้งประเทศ (ยกเว้นกรุงเทพฯ) จากรายการทุกมณฑล 640,4066 คน รู้หนังสือถึง 722,728 คน หรือร้อยละ 12.56 ดังตารางแสดงจำนวนราษฎรรู้หนังสือ พ.ศ.2454

Table 1 The table shows the number of literate and illiterate people in 1911

Monthon	Number of population	Male		Female	
		Literate	Illiterate	Literate	Illiterate
Bangkok	931,171	-	-	-	-
Ayutthaya	548,165	117,139	152,817	9647	268,562
Chanthaburi	136,463	33,559	36,296	3,019	63,589
Chumphon	166,402	45,774	37,166	5,842	77,620
Nakhon Chai Si	287,631	45,798	95,962	5,827	140,044
Nakhon Ratchasima	502,218	85,634	162,973	916	252,695
Nakhon Sawan	287,668	49,340	93,380	1,116	143,832

Table 1 The table shows the number of literate and illiterate people in 1911 (continue)

Monthon	Number of population	Male		Female	
		Literate	Illiterate	Literate	Illiterate
Nakhon Si	474,266	102,256	136,289	10,312	229,409
Pattani	276,695	14,795	122,792	1,782	137,323
Prachin Buri	325,271	68,613	94,092	19,136	143,430
Phitsanulok	249,856	48,516	73,261	1,610	126,469
Payap	1,223,761	10,548	595,952	386	616,875
Phetchabun	74,007	9,414	27,296	198	37,169
Phuket	230,037	31,108	94,019	5,225	99,685
Ratchaburi	426,825	76,513	134,509	22,339	193,464
Esarn	1,455,497	77,060	615,155	1,109	762,165
Udon	666,405	17,897	309,325	292	338,891
Total	7,335,237	633,972	2,781,284	88,756	3,631,225
Percent	100	11.36	37.90	1.20	49.50

Origin: (Warunee Osatharam, 1981)

การสำรวจดังกล่าว แม้จะมีเหตุผลอย่างเป็นทางการระบุว่าจะได้นำไปสู่แนวโน้มที่จะจัดการศึกษาและจัดการบ้านเมืองในแผ่นดินของพระองค์ต่อไป อีกนัยยะหนึ่ง ไม่เพียงแต่แสดงให้เห็นประสิทธิภาพของการจัดการศึกษาถ้วนหน้าทั่วราชอาณาจักรที่ริเริ่มขึ้นในรัชกาลที่ 5 เท่านั้น ทว่ายังสะท้อนถึงจำนวนปัจเจกบุคคลสมัยใหม่ที่จะได้กลายเป็นพลังของสยามยุคสมัยใหม่ที่แสดงออกชัดเจนยิ่งขึ้นในรัชกาลที่ 6 พลงดังกล่าวนี้ส่งผลกระทบต่อการจัดการอำนาจของรัฐบาลจนกระทั่งรัฐบาลต้องสร้างสรรค์เครื่องมือขึ้นมาควบคุมการอ่านในเวลาต่อมา

อ่านอะไร? : "แผนการศึกษาชาติ" กับการสร้างและการควบคุมเนื้อหาการอ่านโดยรัฐในยุคเฟื่องฟูของหนังสือ-พิมพ์

ดังที่กล่าวได้กล่าวมาแล้วว่านโยบายการศึกษาแผนใหม่ que เริ่มดำเนินการเมื่อ พ.ศ.2414 ด้วยการก่อตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระราชมณเฑียร โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจุดประสงค์เบื้องต้นต้องการให้ผู้เรียน ซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์ต่างๆ ได้รู้ “วิชาหนังสือและวิชาเลข” เพื่อกุลบุตรมีความรู้ความสามารถที่จะเข้ารับราชการได้ โรงเรียนแห่งนี้ถือว่าเป็นแบบใหม่ ต่างกับโรงเรียนในระบบการศึกษาแบบจารีตของไทยที่เรียกว่า “โรงเรียนวัด” เนื่องจากแยกสถานที่เล่าเรียนออกมาเป็นการเฉพาะ มีฆราวาสเป็นครู ทำการสอนตามเวลาตามกำหนด วิชาที่สอนมีภาษาไทย ที่เน้นการอ่านการเขียน หรือที่เรียกว่า “การรู้หนังสือ” เป็นพื้นฐาน นอกจากภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาต่างประเทศในการเรียนตามจารีตแล้ว การเรียนสมัยใหม่นี้ ยังเสริมด้วยการเรียนภาษาต่างประเทศ คือ ภาษาอังกฤษ และวิชาอื่นๆ ที่ไม่เคยสอนในโรงเรียนแบบจารีต เช่น วิชาคำนวณ เป็นต้น

จุดเริ่มต้นจากการสร้างคนจากในวังในวังเพื่อสนับสนุนงานราชการ เมื่อพิจารณาจากบริบททางการเมืองในราชสำนักยุคนั้น อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า เป็นการเมืองของการสร้างพลังกำลังของรัชกาลที่ 5 เพื่อสนับสนุนนโยบายการปฏิรูปการปกครองซึ่งจะได้ดำเนินต่อไป การอ่านออกเขียนได้ในยุคนั้น จึงมีเจตนาตามจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา ก็คือเพื่อสร้างกลุ่มคนรุ่นใหม่ชนชั้นสูงที่จะใช้ประโยชน์จากการอ่านเพื่อเป็นเจ้าหน้าที่ระดับสูงบริหารบ้านเมือง ขณะเดียวกัน เมื่อการปฏิรูปการปกครอง ขยายออกไปยังหัวเมืองต่างๆ การอ่านออกเขียนได้ก็กลายเป็นคุณสมบัติสำคัญที่ระบบราชการสมัยใหม่ต้องการ การอ่านจึงเป็นเครื่องมือที่สามารถผลักดันคนท้องถิ่นให้เข้าสู่ระบบราชการ โดยเฉพาะตำแหน่ง “เสมียน” ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึงต้นรัชกาลที่ 6 คนจำนวนมากพุ่งความสนใจไปสู่การเรียนรู้เพื่อการเป็นเสมียน จนจำนวนนักเรียนเพิ่มสูงมากทั่วราชอาณาจักร ทั้งโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนประชาบาล และโรงเรียนเอกชน เพิ่มขึ้นจาก พ.ศ.2453 ที่มีจำนวน 3,026 โรงเรียน นักเรียน 133,445 คน เป็น 3,293 โรงเรียน นักเรียน 144,282 คน ในปี 2459 [8]

ในห้วงเวลานี้ได้เกิดปรากฏการณ์ในหมู่ชนชั้นกลางใหม่ทั้งในเมืองและในหัวเมืองใหญ่ซึ่งเรียกว่า “โรคห่อเสมียน” เห็นได้จาก “นักเรียนชายที่ได้เข้าเล่าเรียนวิชา พอถึงชั้นมัธยมได้ครึ่งๆ กลางๆ ยังมีทุนจะจบ ก็พากันออกหาการทำในทางเสมียนเสียมาก โดยไม่รู้สึกรู้ว่าวิชาที่ได้เล่าเรียนเพียงเท่านั้นยังเป็นวิชากลางๆ และหาเป็นวิชาเฉพาะสิ่งเฉพาะอย่างที่จะให้มีความสามารถทำงานต่างๆ ให้ดีได้ไม่ แม้การเสมียนนั้นเองก็ยังไม่ได้เล่าเรียน สักแต่ตัวรู้หนังสือแล้วก็อาสาไปทำการเสมียน ซึ่งจะทำได้และถูกต้องสมควรแก่หน้าที่เสมียนก็ยังไม่ได้ ความนิยมอันท่วมเทไปในทางเดียวกันนี้ เป็นความเข้าใจผิดของประชาชน จนผู้คนไปปล้นเหลืออยู่ในหน้าที่เสมียน” (เสนาบดีกระทรวงธรรมการประกาศชี้แจงเรื่องรูปโครงการศึกษา 30 ตุลาคม พระพุทธศักราช 2456) แม้แต่บุตรหลานชาวนา เมื่อได้เรียนชั้นสามัญศึกษาเบื้องต้นแล้ว “ยังทิ้งนาและแสงหางานเสมียนทำ” (ประกาศโครงการศึกษา พ.ศ.2464 อ้างใน [8])

ปรากฏการณ์นี้สร้างความไม่สมดุล เนื่องจากความเปลี่ยนแปลงของสังคมและการเมืองสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก ต้องการคนที่มีความรู้และความถนัดที่สูงขึ้นและเฉพาะทางมากขึ้นกว่าเพียงอ่านออกเขียนได้ตำแหน่ง เสมียน ก็ต้องมีระดับเป็นเสมียนตรีจนถึงเสมียนเอก ขณะระบบราชการก็แตกแขนงออกไปเป็นหน่วยงานที่หลากหลาย ต้องการผู้มีความรู้เฉพาะเพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น การจัดการโรงเรียนจึงต้องเพิ่มแผนกหรือวิชาต่างๆ เพื่อตอบสนองความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เช่น กฎหมาย ปกครอง การต่างประเทศ การเกษตร การช่าง และการแพทย์ เป็นต้น [8] พอๆ กับที่ความรู้ใหม่ๆ เช่น การเรื่องเพาะปลูกก็ต้องสานต่อ และปรับเปลี่ยน

โครงการจัดการศึกษาในช่วงทศวรรษ 2450-2460 จึงต้องปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงมโนทัศน์ จากสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐบาลพยายามสร้างทักษะการอ่าน หรือเครื่องมือในการเรียนรู้ แต่ในยุครัชกาลที่ 6 จุดมุ่งหมายที่การสร้างผู้อ่านได้ก็ไม่เพียงพออีกต่อไป หากยังต้องสร้างเนื้อหาการอ่านด้วย คือรัฐควรต้องเข้ามาจัดการว่าราษฎรควรเรียนรู้อะไร หรืออ่านอะไร

แผนการศึกษา พ.ศ.2456-2459 กำหนดขึ้นจากสภาพปัญหาดังกล่าว โดยเห็นว่า การศึกษาในระยะแรกมุ่งหมายฝึกหัดคนเพื่อใช้ราชการ เนื่องจากกิจการของรัฐกำลังขยายกว้างขวางออกไป จำเป็นต้องใช้คนมากขึ้น รัฐบาลในยุคนั้นเริ่มเห็นอันตรายของค่านิยมการเข้ารับราชการ จึงต้องจัดการศึกษาใหม่ให้ครอบคลุมชาติทั้งหมด มีการกำหนดเป็น “แผนการศึกษาแห่งชาติ” ให้ความสำคัญกับบทบาทของรัฐในการสร้างและควบคุมเนื้อหาการเรียน แม้แต่ความรู้เรื่องอาชีพเกษตรและอื่นๆ อันเป็นอาชีพดั้งเดิมของสังคมไทย รัฐเห็นว่า

พลเมืองยังต้องมีหลักการความรู้ในการทำหาเลี้ยงชีพโดยควรแก้ข้อถกเถียงตนเอง ไม่มุ่งเน้นการสร้างคนเข้ารับราชการเท่านั้น ประชาชนควรมีโอกาสได้รับการศึกษาด้านหน้าด้วย จึงเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดการศึกษาที่สำคัญคือการสร้างเนื้อหาและบทเรียนใหม่ๆ เพื่อให้เนื้อหาที่จะให้ราษฎรอ่านและเรียนรู้เหมาะสมสำหรับการหาเลี้ยงชีพ เช่น หัตถกรรม กสิกรรม พาณิชยกรรม การแพทย์ การครุ วิชาเสมียนเอก วิชาช่างก่อสร้าง ซึ่งถือเป็นฝ่ายวิสามัญ [9] และมุ่งเน้นการศึกษาเฉพาะทางของผู้หญิงด้วย เช่น การเย็บปักถักร้อย วิชาแม่บ้าน แม่เรือน เป็นต้น [6]

การดำเนินการเปลี่ยนแปลงแผนการศึกษานี้ เกิดขึ้นในบริบทที่ “วิชาการรู้หนังสือ” ซึ่งถือเป็นวิชาพื้นฐานได้ก่อให้เกิดราษฎรที่อ่านออกเขียนได้ขึ้นมาจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ ความรู้หนังสือกลายเป็นความรู้สามัญที่ผู้เรียนสายวิสามัญก็จำเป็นต้องมี ด้วยเหตุผลที่ว่าจะได้ครอบคลุมทักษะชีวิตที่รอบด้าน ทำให้ประชาชนได้เรียนรู้หรือเท่าทันกับความเปลี่ยนแปลงของโลกยุคใหม่ ดังข้อความตอนหนึ่งในประกาศของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ชี้แจงเรื่องรูปโครงการศึกษา เมื่อวันที่ 30 ตุลาคม พ.ศ.2456

เพราะเป็นพื้นที่จะทำให้คนฉลาดและทำการงานได้คล่องแคล่วและทำถูกทำชอบ วิสามัญศึกษาเหมือนหนึ่งเครื่องมืออีกส่วนหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ขาวนา ความรู้วิธีทำนาเป็นวิสามัญศึกษา ถ้าไม่รู้สามัญศึกษาก็ขายข้าวได้เหมือนกัน แต่อาจจะคิดราคาข้าวผิดเพราะไม่รู้เลย อาจถูกฉ้อเพราะไม่รู้หนังสือ อาจขายข้าวไม่ถูกที่ถูกทางที่จะได้ราคา เพราะไม่รู้ทางไปมาและแหล่งการค้าขายของบ้านเมือง ได้เงินแล้วไม่รู้จักรักและถนอมทรัพย์ อาจจะเอาไปแทงถั่วโปและห่วยเสียหายหมด เพราะไม่ได้รับความสั่งสอนจรรยาที่จะให้ประพฤติดี ดังนั้นคนทุกคนจึงควรเรียนสามัญศึกษาไว้เป็นพื้นสำหรับให้เป็นพลเมืองดี และเรียนวิสามัญศึกษาเป็นเครื่องมือ” [8]

ประกาศฉบับนี้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหลักสูตร กำหนดให้เรียนชั้นประถมศึกษา 5 ปี มุ่งเน้นวิสามัญ 3 ปี เรียนวิชาที่สร้างทักษะพื้นฐานด้านศิลปะการดำเนินชีวิต คือ อ่าน เขียน เลขคณิต ที่มีแต่เดิมเพิ่มเติมวิชาภูมิศาสตร์ พลศึกษา และประวัติศาสตร์ไทย ส่วนอีก 2 ปี เรียนวิชาสามัญกับฝึกหัดวิชาการช่างหรือการฝีมือบางอย่างที่เหมาะสมกับท้องถิ่นที่โรงเรียนตั้งอยู่

พิจารณาจากคำประกาศดังกล่าว จะเห็นได้ว่ารัฐบาลยุคนี้เห็นว่า วิสามัญศึกษา ซึ่งมีการอ่านและการเขียนเป็นทักษะและความรู้เป็นหลักมีความสำคัญในการสร้างอัตตบุคคลที่มีคุณภาพ และมีศักยภาพในบริบทสังคมสมัยใหม่ อย่างไรก็ตาม สภาวะอัตตบุคคลดังกล่าวก็เติบโตเบ่งบานจนบ่อยครั้งที่รัฐบาลก็มิอาจควบคุมได้ สื่อหนังสือพิมพ์และนิตยสารที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก พร้อมกับชนชั้นกลางกลุ่มใหม่ๆ มากมาย ได้กลายเป็นช่องทางในการเรียนรู้และสร้างอัตตบุคคลที่สมัยใหม่ในหัวเมืองใหญ่ๆ เกิดหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น และโรงพิมพ์ท้องถิ่นขึ้นในหัวเมืองต่างๆ เช่น ภาคใต้ เกิดหนังสือพิมพ์ไทยใต้ ที่จัดวางตำแหน่งแห่งที่ตัวเองไว้ในฐานะผู้วิพากษ์วิจารณ์การทำงานของราชการและเป็นปากเสียงแทนพี่น้องชาวบ้าน เช่น เสนอข่าวเปิดโปงข้าราชการที่ฉ้อโกง ขาวนา หรือการวิพากษ์วิจารณ์การจัดการสุขภาวะในเขตสุขาภิบาล ซึ่งเป็นระบบการจัดการเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ [10] ยิ่งหนังสือพิมพ์ในกรุงเทพฯ ก็ยิ่งแสดงตนวิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมราชการ และการเมืองในระบอบเก่าที่เด่นชัดมาก เช่น หนังสือพิมพ์สยามรีวิว หนังสือพิมพ์ไทยหนุ่ม เป็นต้น

สื่อเหล่านี้คือพื้นที่ใหม่ของการแสดงตัวตนและความคิดเห็นของราษฎรชนชั้นกลางใหม่ ซึ่งถือกำเนิดขึ้นในสังคมที่กำลังก้าวเข้าสู่ความทันสมัย ผู้คนสัมพันธ์กันผ่านวัฒนธรรมลายลักษณ์ อันเป็นผลมาจากความพยายามสร้าง “สังคมลายลักษณ์” ที่มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การกลายเป็นสังคมที่มีการอ่านเติบโตและมีวัฒนธรรม

การอ่านสาธารณะ ความรู้และความคิดจากสื่อสิ่งพิมพ์ได้เป็นช่องทางในการที่ทำให้ผู้คนเริ่มตระหนักถึงศักดิ์ศรีและความเท่าเทียมในความเป็นมนุษย์ แม้ในเบื้องต้น เจตจำนงของการจัดการศึกษาสมัยใหม่ที่รัชกาลที่ 5 ทรงวาดหวังไว้ว่าเป็นการพัฒนาของบุคคล “เพราะการรู้ หนังสือเป็นการเพิ่มพูนความรู้และสติปัญญาให้รู้จักความดี...ประพฤติดี ดำรงอยู่ในคุณธรรม” (พระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียน พ.ศ.2432-2433) แต่เมื่อสังคมไทยเคลื่อนเข้าสู่สมัยใหม่ คำสำคัญจำพวก “ความดี ความประพฤติดี และคุณธรรม” หาใช่เพียงการอ้างอิงจากพุทธศาสนาอย่างในสังคมจารีตเท่านั้น แต่ยังเป็นปรัชญา ความคิด และคุณธรรมแบบสมัยใหม่ที่น่าสนใจเรื่องความเท่าเทียม/ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ และสำนักอัตตบุคคลอีกด้วย ความรู้และสำนึกนี้ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลตามแนวตั้งในสังคมจารีตถูกกระทบกระเทือนอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ซึ่งสั่นคลอนต่ออำนาจของราชสำนักในขณะนั้นโดยตรง เพราะระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มั่นคงแข็งแรงอยู่ได้ด้วยโครงสร้างจารีตแนวตั้งดังกล่าว

ในประกาศโครงการศึกษา พ.ศ.2464 อันถือเป็นรากฐานของการออกพระราชบัญญัติการประถมศึกษา พ.ศ.2464 ได้ชี้ให้เห็นปัญหานี้ว่า การศึกษาแบบสามัญแต่เดิมนั้น “สร้างแต่ยักษ์และเทวดา” การเคลื่อนเปลี่ยนของสังคมเข้าสู่สังคมลายลักษณ์ และการอ่านสาธารณะทำให้ราษฎรสำนึกตน “ว่าเป็นนายตนเอง มีอิสรภาพเต็มที่ กฎหมายและจารีตทั้งหลายซึ่งขัดแก่อิสรภาพเช่นนี้ก็ได้ปลดปล่อยไปเป็นลำดับจนหมดสิ้น” ผู้คนสัมพันธ์ต่อกันบนกฎหมายลายลักษณ์ กระทั่งเกิดอาชีพใหม่ขึ้นมาคือ “หมอความ” หรือ “ทนายความ” ดังที่มีการสะท้อนปัญหาว่า

“ผลของการเปลี่ยนฐานะของราษฎร บัดนี้มีอาการปรากฏขึ้นบ้างแล้ว คือ ราษฎรรู้สึกว่าตัวจำเป็นจะต้องย่ำเกรงต่อกฎหมายเท่านั้น ความยำเกรงบุคคลแม้เจ้าหน้าที่ผู้รักษากฎหมายเอง สำหรับราษฎรที่มีอริยาคัยหยาบ ก็กลับเห็นเป็นประจบ เป็นสมัยเก่า พวกกันเก้ไปในทางที่ไม่ต้องย่ำเกรงใคร นอกจากกฎหมาย ไซ้ว่าราษฎรพวกนี้รู้กฎหมายดีเมื่อไร ความรู้กฎหมายของเขาก็แล้วแต่หมอความตรัสรู้กฎหมายโดยไม่ต้องศึกษาเล่าเรียน... ดังนั้นชื่อว่าอิสรภาพของราษฎรได้เฟร็ดไปเสียแล้ว เพราะเหตุที่กฎหมายไปหนำคน คนไม่ได้ศึกษาเพียงพอจึงเดินไม่ทันกฎหมายรวมทั้งพวกหมอความเหล่านั้นด้วย” [8]

ปฏิเสธไม่ได้ว่า สำนักใหม่ของราษฎรดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในสถานการณ์ที่สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 6 กระจายเคลื่อนไปด้วยวิชาความรู้แบบสมัยใหม่ ที่ถ่ายทอดผ่านพื้นที่สื่อสารแบบใหม่ ซึ่งรัฐบาลไม่สามารถควบคุมได้ ทักษะการอ่านเสริมพลังให้ราษฎรได้เข้าถึงวิชาความรู้เหล่านั้นโดยตรง โดยไม่ต้องผ่านการถ่ายทอดของรัฐ หรือตัวแทนของรัฐ/ศาสนา หรือครูในแบบแผนการเรียนรู้ของยุคจารีต แต่เป็นช่องการผ่านการอ่าน การฟัง และความสัมพันธ์ของผู้คนในสภาวะปกติของชีวิตประจำวัน ซึ่งรัฐบาลเองก็มองเห็นปรากฏการณ์นี้ดังได้สะท้อนข้อวิตกกังวลไว้ว่า

“มีเหตุการณ์ภายนอกซึ่งเข้าช่วยทำให้ราษฎรเสีย คือฝ่ายโทษต่างๆ ที่มากับอารยธรรมของชาวตะวันตก การค้าขายไปมาติดต่อ หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์ เหล่านี้เป็นโรงเรียนที่ปฏิเสธไม่ได้ คุณมหันต์ โทษอนันต์ ถ้าประกอบเหตุการณ์ทั้งภายในและภายนอกเข้าด้วยกันแล้ว ก็พอจับความได้ว่าทำไมอิสรภาพซึ่งเป็นของดีจึงผลิตไปได้จนจนจะตรงข้าม อาจปล่อยไว้นานเข้า คนน้อยคนที่ได้เล่าเรียน จะเป็นจากโรงเรียนจริงๆ ก็ดีหรือจากโรงเรียนหนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์หรือคำอธิบายของคนอื่นๆ ก็ดี พอจะรู้อะไรบ้าง เกิดความไม่พอใจอาจจะปั่นคน

มากที่โง่เขลาให้เขวตามไปด้วย นี่เป็นโทษแห่งการจัดการศึกษาไม่ทั่วถึง” [8]

ข้อความดังกล่าวสะท้อนความวิตกกังวลต่อรูปแบบของการเรียนรู้แบบใหม่ ทั้งผ่านการอ่านหนังสือ การดูสื่อสมัยใหม่ การศึกษาในชีวิตประจำวัน ตลอดจนการปฏิสัมพันธ์ที่ราษฎรไทยมีต่อผู้ที่มีความรู้แปลกใหม่ ทั้งคนชาติอื่นและคนชาติไทยเอง โดยเฉพาะชนชั้นกลางใหม่ที่เติบโตมากับวัฒนธรรมการอ่าน การดำรงที่จะต้องจัดการศึกษาภาคบังคับเพื่อให้ทั่วถึงในห้วงเวลานี้ จึงเป็นความพยายามของรัฐในการควบคุมเนื้อหาความรู้ที่ราษฎรได้อ่านหรือเสพได้อย่างอิสระจากชีวิตประจำวันและสังคม การจัดการศึกษาในยุคนี้จึงเริ่มการบังคับทั้งโดยหลักสูตร และโดยเนื้อหา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ รัฐได้เข้ามาบีบบังคับในการควบคุมว่าราษฎรควรจะเรียนรู้หรือควรอ่านอะไร และนานเท่าใด เพื่อให้มั่นใจว่าจะเพียงพอต่อการหล่อหลอมเป็นพลเมืองที่ดีของรัฐธรรมนูญ เราจึงจะได้เห็นการออกระเบียบเพื่อควบคุมเนื้อหาของตำราเรียนที่ชัดเจน แม้รัฐบาลจะอ้างว่าเพื่อการควบคุมราคาให้เข้าถึงราษฎรที่มีฐานะทางเศรษฐกิจไม่ดี ซึ่งจำเป็นต้องเข้าเรียนเพราะกำหนดแห่งพระราชบัญญัติการประถมศึกษาฉบับแรก แต่ประกาศก็ไม่ปิดบังอำพรางว่า รัฐให้ความสำคัญกับเนื้อหาของตำราเรียน โดยการกำหนดรายละเอียดเกี่ยวกับการควบคุมเนื้อหาไว้ถึง 3 ข้อ จาก 4 ข้อ ดังนี้

1) ผู้แต่งแบบเรียนคนใดประสงค์จะให้หนังสือที่ตนแต่งขึ้น แม้ได้พิมพ์ขึ้นเป็นเล่มแล้วหรือยังไม่ได้พิมพ์ก็ตาม ได้รับอนุญาตให้ใช้ได้ ในโรงเรียนรัฐบาล ต้องส่งมาให้กรมตำรากระทรวงศึกษาธิการตรวจเสียก่อน 2) เมื่อกรมตำราตรวจแล้ว และตกลงอนุญาตให้พิมพ์จำหน่ายได้ กระทรวงศึกษาธิการก็ออกใบอนุญาตให้ เจ้าของหนังสือต้องเสียค่าตรวจร้อยละ 5 ของราคาหนังสือ นั้น (เฉพาะในจำนวน 1,000 เล่มแรก) ใบอนุญาตนี้กระทรวงศึกษาธิการออกให้เฉพาะคราวพิมพ์คราวหนึ่งๆ เท่านั้น 3) กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้กำหนดว่าแบบเรียนชนิดใดควรเป็นแบบเรียนบังคับให้ใช้ในโรงเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ 4) แบบเรียนที่ให้ใช้ในโรงเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ ชนิดไหนควรแก้ราคาเท่าใด กระทรวงศึกษาธิการเป็นผู้กำหนด [8]

อาจกล่าวได้ว่า ความพยายามควบคุมการอ่านนั้นยังสัมพันธ์กับการยกเอาวรรณกรรมโบราณมาเป็นส่วนหนึ่งในการเรียนภาษาไทยด้วย ในการแบ่งประเภทของความรู้ที่มนุษย์พึงมี ประกอบด้วยความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ เกี่ยวกับมนุษย์ และเกี่ยวกับสังคม “วรรณกรรม ภาษา และการอ่าน” ได้กลายเป็นวาระสำคัญของแผนการศึกษาในห้วงเวลานี้ โดยถูกกำหนดให้อยู่ในส่วนของ “ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ” ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาการอ่านและการพัฒนาชีวิต

ทั้งนี้ มีคำอธิบายว่าความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเป็นความรู้เกี่ยวกับภาษาและธรรมชาติวิทยา ภาษาเป็นความรู้ที่เกิดจากธรรมชาติของมนุษย์ที่คิดค้นประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นเพื่อใช้อธิบายความคิดของมนุษย์ ปรากฏเป็นหนังสือ ซึ่งเป็นแหล่งประมวลความรู้พื้นฐาน ที่เป็นเครื่องมือไปสู่การศึกษาหาความรู้ประเภทอื่นๆ ได้ จุดมุ่งหมายของการศึกษาภาษาจึงเป็นไปเพื่อประโยชน์ส่วนตัวและส่วนรวมในสังคม

ในมุมมองนี้ภาษาและการอ่านจะช่วยให้อัจฉริยะบุคคลสามารถแสดงอัตลักษณ์ของตัวเองได้ เพราะสามารถสื่อสารความคิดกับผู้อื่นเพื่อประโยชน์ในกิจการต่างๆ ผักผ่นสติปัญญาให้เปิดรับความรู้ใหม่จากแหล่งใหม่ที่กว้างขึ้น ทั้งยังเป็นการต่อยอดทางความรู้ผ่านการอ่าน การค้นคว้า สร้างการคิดให้แตกฉานจนเป็นนิสัยของคนสมัยใหม่

ในแผนการศึกษาที่รัฐเข้ามาควบคุม การเรียนภาษาแบ่งออกเป็นการเรียนภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ วิชาภาษาไทยถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้ราษฎรทั้งประเทศสามารถอ่านออกเขียนได้

หลักสูตรจึงกำหนดในชั้นประถมและชั้นมัธยม ให้ใช้เวลาเรียนวิชานี้มากที่สุดในระดับประถมศึกษา โดยนักเรียนต้องสามารถอ่านเขียนสำหรับทำกิจธุระและประโยชน์ส่วนตัวได้ สามารถสื่อสารความคิดเหตุผลและความต้องการของตนให้ผู้อื่นทราบได้อย่างถูกต้องตามอักขรวิธี นอกจากนี้ยังหวังให้เด็กที่จบการศึกษาภาคบังคับระดับประถมเหล่านี้ สามารถเรียนรู้ภาษาไทยเป็นพื้นฐานในการอ่านค้นคว้าความรู้ให้กว้างขวางในภายภาคหน้า ในชั้นนี้จึงกำหนดให้เด็กได้รับการฝึกฝนการอ่านเขียนภาษาไทยขั้นพื้นฐานเสมอกันแบบเรียนเร็วเล่ม 1 และให้ฝึกหัดการอ่านเอาเรื่องเพื่อพัฒนาความคิดและสติปัญญาจากหนังสือแบบสอนอ่านด้วย [5] ส่วนในระดับมัธยมศึกษาเน้นความสามารถด้านการสื่อสารความคิดทางการพูดการเขียนและอ่านโดยใช้ภาษาอย่างถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจได้อย่างชัดเจน วิชาที่กำหนดให้เรียนจึงมีทั้งแต่งความเรียง การจับใจความ การย่อความ การเขียนจดหมาย

ทั้งกำหนดให้เรียนวรรณกรรมมรดกแห่งชาติที่ได้รับการยกย่องด้วย เช่น นิทานสุภาษิต แบบเรียนเร็ว 1-3 แบบสอนอ่าน ภูมิศาสตร์และการเพาะปลูก สามก๊ก รามเกียรติ์ ราชธาธิราช อิเหนาสังข์ทอง กฤษณาสมันต์ นีราศนรินทร์ เทศนาพระราชนิพนธ์ ร่ายยาวเทศน์ ลิลิตนิทราชาคริต และขุนช้างขุนแผน เป็นต้น ด้วยความเชื่อว่าวรรณกรรมมรดกแห่งชาติกลุ่มนี้ สามารถสื่อสารความคิดอันเป็นความเชื่อและทัศนคติทางสังคมให้แก่เด็กนักเรียนได้

อย่างไรก็ตามการเรียนภาษาไทยสมัยใหม่นี้ มุ่งให้ความสำคัญกับการอ่าน การตีความ และเสริมสร้างทักษะความสามารถด้านการสื่อสารความคิดให้ผู้อื่นเข้าใจของปัจเจกบุคคล ทั้งในด้านการศึกษาการอ่าน การเขียน และการพูด อันมุ่งประโยชน์ใช้สอยทางการสื่อสารกับคนในสังคม มากกว่าเพื่อเสริมสร้างทักษะความสามารถในด้านการแต่งคำประพันธ์ร้อยกรองซึ่งเป็นทักษะและคุณค่าที่ขึ้นชั้นสูงเคยคาดหวังจากการอ่านในระบบการศึกษาจารีต

กลุ่มผู้อ่านในบริบทการเกิดการอ่านสาธารณะ

ในบริบทของการจัดการศึกษาดังกล่าวได้ทำให้เกิดผู้อ่านกลุ่มใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้า ปัญญาชนรุ่นใหม่ ข้าราชการรุ่นใหม่ระดับล่าง ตลอดจนราษฎรทั่วไปที่สามารถพัฒนาการอ่านออกเขียนได้ขึ้นมาในบรรยากาศของการจัดการศึกษาแบบสมัยใหม่ ผู้อ่านกลุ่มนี้นิยมอ่านหนังสือเพื่อความเพลิดเพลิน มีเนื้อหาสนุกสนานเข้าใจ ด้วยคติสอนใจ หรือคติที่มีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต ซึ่งวรรณกรรมมรดกของไทยกลุ่มจักรๆ วงศ์ๆ ตอบสนองรสนิยมเช่นนี้ได้เป็นอย่างดี รัชกาลที่ 5 ทรงให้มีการสำรวจความนิยมในการอ่านหนังสือของคนสยามว่า นิยมอ่านหนังสือประเภทใดมากที่สุด พบว่าราษฎรชอบอ่านเรื่องบันเทิงเรขมามากกว่าเรื่องที่มีแก่นสารหนักๆ แนวเรื่องยอดนิยายจึงมักจะเป็นเรื่องอุกนิหาร เรื่องอาชญากรรม และการเหาะเหินเดินอากาศฯ [13]

รสนิยมการอ่านในห้วงเวลานี้ ด้านหนึ่งสืบทอดต่อเนื่องมาจากวัฒนธรรมการสวดกลอน หรือการขับกลอนปากเปล่า เมื่อเทคโนโลยีการพิมพ์สามารถผลิตหนังสือได้ทีละมากๆ การอ่านสาธารณะก็เริ่มขยายขอบเขตออกไป ในระยะต้นของการอ่านสาธารณะ หนังสือบทกลอนจึงเป็นที่นิยมอ่านมากกว่าร้อยแก้ว ยิ่งหนังสือราคาถูก ดังที่หมอสมีทชายเล่ม 1-2 สลึง ก็ยิ่งขายดี วรรณกรรมมรดกบางเรื่อง เช่น *อุณรุท* (2417) *อิเหนา* (2417) *พระอภัยมณี* (2435) *สิงห์ไกรภพ* (2435) *ลัทธิสมวงศ์* (2435) *รามเกียรติ์* (2435) และ *สุวรรณวงศ์* (2435) มีความยาวหลายเล่มจบ แม้อาจมีราคาสูงถึง 6 บาทแต่ก็เป็นที่นิยมอ่าน [12]

การพิมพ์กับการอ่านสาธารณะจึงเป็นปรากฏการณ์ร่วมกันกับการจัดการศึกษาโดยรัฐ ทำให้หนังสือแพร่หลายออกไปสู่ผู้อ่านกลุ่มใหม่ๆ ได้อย่างกว้างขวาง จนกระทั่งธุรกิจการพิมพ์สามารถสร้างความมั่งคั่งให้

แก้หมอสมิธ ท่านพิมพ์ พระอภัยมณี ของ สุนทรภู่ เพียงเรื่องเดียว ก็ได้กำไรจนสร้างตึกได้หลังหนึ่งในบริเวณ โรงพิมพ์ [13] [12] ส่วนหมอบรัดเลย์ หันไปพิมพ์งานร้อยแก้ว แสงหาต้นฉบับใหม่ๆ ที่ไม่ใช่วรรณคดีมรดก มาพิมพ์ จนทำให้เกิดการจ่ายค่าลิขสิทธิ์งานเขียนขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การพิมพ์ไทย คือ นิราศ ลอนดอน ของหม่อมราโชทัย จึงอาจกล่าวได้ว่า การขยายตัวของการอ่านสาธารณะเป็นจุดเริ่มต้นของแนวคิด เรื่องลิขสิทธิ์ในสังคมไทยด้วย

กลุ่มผู้อ่านที่จัดเป็นคนชนชั้นกลางใหม่อีกกลุ่มหนึ่งที่เกิดขึ้นและมีบทบาทมากในสังคมไทยช่วงหัว เลี้ยวการเข้าสู่สมัยใหม่นี้ก็คือกลุ่มปัญญาชนและนักหนังสือพิมพ์ คนเหล่านี้แม้จะเป็นเพียงกลุ่มเล็กๆ แต่เติบโต ขึ้นมาในบรรยากาศของการจัดการศึกษาแบบใหม่ หนังสือพิมพ์ที่พวกเขาเขียนแพร่กระจายผ่านเทคโนโลยี การทำหนังสือ จนมีอิทธิพลต่อความคิดของคนกว้างไกลได้พันปริมณฑลของชุมชนที่ตั้งออกไป ในช่วงรัชกาล ที่ 5 ผู้อ่านกลุ่มนี้มีทั้งที่เป็นคนที่อยู่ในสังกัดต่างชาติซึ่งได้รับความคุ้มครองจากสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และ คนไทยรุ่นใหม่ซึ่งได้รับอิทธิพลจากการอ่านหนังสือของคนต่างชาติเหล่านั้น เช่น นายตรุษ ตฤณยานนท์ หรือ ก.ศ.ร.กุหลาบ และ ต.ว.ส.วันฉนวนโก หรือ เทียนวรรณ เป็นต้น

หนังสือพิมพ์ซึ่งเป็นผลผลิตของสังคมสมัยใหม่ได้กลายเป็นพื้นที่สำคัญที่สร้างสำนึกในการวิจารณ์ สังคม การเมือง และการปกครอง สำนึกเช่นนี้ในระยะแรกเกิดขึ้นจากนักหนังสือพิมพ์และบรรณาธิการชาว ต่างชาติที่อยู่ใต้การคุ้มครองสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แต่ต่อมาก็ได้กลายเป็นแบบอย่างให้ชนชั้นกลางไทยที่ ทำหนังสือถือปฏิบัติด้วย ปัญญาชนเหล่านี้ถูกมองจากชนชั้นปกครองว่า “ตั้งตัวเป็นนกปีกกล้าขาแข็งจูเอา หนังสือพิมพ์ที่ผู้รับผิดชอบเป็นคนไทยขึ้นศาลไทยพลอยเป็นกระต่ายตื่นตูมปากกล้าตามเขาไปด้วย” [11]

จะเห็นได้ว่า ในหมู่ชนชั้นกลางกลุ่มปัญญาชนไทย การอ่านในห้วงยุคที่เกิดหนังสือจากเทคโนโลยีการ พิมพ์ได้สร้างวัฒนธรรมการอ่านสาธารณะซึ่งเป็นบ่อเกิดของความคิดเชิงวิพากษ์ (critical thinking) ขึ้นมา พร้อมๆ กับที่ก่อร่องรอยวัฒนธรรมสื่อมวลชนให้เป็นพื้นที่ของการแสดงความคิดเห็นอันเสรีแบบสังคมที่คน สยามยุคนั้นเห็นว่าอารยะอย่างตะวันตก

ขณะที่กลุ่มผู้อ่านชนชั้นสูงให้ความสนใจกับความรู้ ข่าวสาร และความแปลกใหม่ กลุ่มผู้อ่านที่เป็น ชนชั้นกลางและราษฎรที่อ่านออกเขียนได้จากการจัดการศึกษา คงให้ความสำคัญกับการอ่านเพื่อความ เพลิดเพลินบันเทิงอยู่อย่างต่อเนื่อง รสนิยมมวลชนนี้สนับสนุนการเติบโตของการพิมพ์หนังสือแบบสมัยใหม่ดัง ที่กล่าวไปแล้ว แต่ที่น่าสนใจก็คือ การขยายตัวของการอ่านสาธารณะดังกล่าวได้เป็นปัจจัยส่งเสริมให้คนไทย ได้หันมาหาธุรกิจการพิมพ์เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การพิมพ์ไทยด้วย โดยพ่อค้าไทยพัฒนาตัวเองขึ้นใน บรรยากาศของกรุงเทพฯที่กำลังเป็นหัวเลี้ยวของสังคมแบบจารีตสู่สังคมสมัยใหม่ คนไทยจำนวนหนึ่งถูกกล่อม เกลาจากสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป และความสัมผัสกับความรู้แปลกใหม่ มีประสบการณ์จากการอ่าน วรรณกรรมและสิ่งพิมพ์ของโรงพิมพ์ฝรั่ง บ้างก็ทำงานในอาชีพใหม่ๆ กับฝรั่ง พวกเขาจึงสามารถแสวงหาต้นฉบับ วรรณกรรมเพื่อความบันเทิงมาตีพิมพ์เพื่อผู้อ่านเมื่อมีจังหวะที่เหมาะสม

ปรากฏการณ์นี้อาจถือได้ว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของการพิมพ์โดยราษฎรและชนชั้นกลาง เกิดขึ้น จากการที่ชนชั้นกลางใหม่มีประสบการณ์การอ่านหนังสือฉบับพิมพ์ในบรรยากาศของการอ่านสาธารณะ เป็นการประสานระหว่างวัฒนธรรมวรรณกรรมแบบดั้งเดิมของไทย กับเทคโนโลยีการพิมพ์สมัยใหม่ การเข้าถึง การพิมพ์ของคนไทย ทำให้หนังสือราคาถูกลงเหมาะแก่การแพร่กระจายของตัวบทวรรณกรรมพิมพ์เล่มออกไป อย่างกว้างขวาง เข้าถึงสาธารณชนได้อย่างง่ายขึ้น บรรยากาศเช่นนี้ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องล่วงเข้ารัชกาล

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วก็ตาม ต้องเข้าใจว่า ยุคนี้คือยุคเฟื่องฟูของการหนังสือพิมพ์ โรงพิมพ์ และวรรณกรรมสมัยใหม่ ประเภทเรื่องอ่านเล่นแบบฝรั่ง ทว่าการที่วรรณกรรมมรดกจากโรงพิมพ์ วัดเกาะ และโรงพิมพ์อื่นๆ แนววัดเกาะยังคงได้รับความนิยม และขยายขอบเขตการอ่านสาธารณะไทยออกไปอย่างกว้างขวางจนออกไปยังนอกเขตพระนครก็แสดงให้เห็นความแข็งแกร่งของวัฒนธรรมวรรณกรรมแนวจารีตของไทย กล่าวคือ ขณะที่วรรณกรรมสมัยใหม่ ประเภทนวนิยาย เรื่องสั้น หรือเรื่องอ่านเล่น เริ่มได้รับความนิยมในหมูชนชั้นกลางในกรุงเทพฯ อย่างสูง วรรณกรรมแนววัดเกาะก็ได้รุกตลาดผู้อ่านที่เป็นคนชนบทในท้องถิ่นห่างไกลจากศูนย์กลางหรือเขตพระนครออกไปมากขึ้น เราจึงอาจกล่าวได้ว่า ขณะที่วรรณกรรมร้อยแก้วสมัยใหม่และสื่อหนังสือพิมพ์ขยายมณฑลการอ่านสาธารณะในเขตเมือง หนังสือวัดเกาะได้ทำหน้าที่ขยายขอบเขตการอ่านสาธารณะออกไปยังพื้นที่ชนเมือง ปริณพท และหัวเมืองต่างๆ สอดรับกับปริมาณผู้อ่านหนังสือออกที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่ทศวรรษ 2440 เป็นต้นมา จนกระทั่งมีการสำรวจประชากรผู้รู้หนังสือและไม่รู้หนังสือครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2454 ดังกล่าวแล้ว

บทสรุป

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่าได้ รัฐบาลสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2450-2460 ได้ตระหนักถึงอันตรายที่ตามติดมาจากการที่สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไปสู่การเป็นสังคมลายลักษณ์ การอ่านกลายเป็นกิจกรรมสาธารณะ จึงพยายามเข้ามาควบคุมผ่านการจัดการศึกษาในระบบโดยรัฐ โดยการควบคุมทั้งระยะเวลาการเรียน การผลิตครู การสร้างบุคลากรทางการศึกษา และการควบคุมเนื้อหาที่พึงให้ราษฎรอ่าน ในลักษณะที่รัฐต้องบอกว่ราษฎรควรต้อง “อ่านหรือเรียนรู้อะไร” เนื่องจากโครงสร้างอำนาจแบบรวมศูนย์ และลักษณะความสัมพันธ์แนวดิ่งแบบสังคมนจารีตกำลังถูกท้าทายจากวัฒนธรรมการอ่านและการเรียนรู้ที่หลอหลอมบุคคลให้มีอัตลักษณ์แบบสมัยใหม่ ไม่ใช่ราษฎร หรือพลเมือง โมนทัศน์ทางการปกครองในระบอบเก่าอีกต่อไป แต่เป็น “ประชาชน” ที่มีความเป็นมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน

ความตระหนักเช่นนี้หากเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง จะทำให้โครงสร้างอำนาจแบบจารีตกระทบกระเทือน จึงเห็นได้ว่าตลอดทศวรรษ 2460 พร้อมๆ กับที่รัชกาลที่ 6 ทรงขยายการการศึกษาออกไปอย่างทั่วถึงมากขึ้น พระองค์ก็ยังได้สร้างสรรค์เนื้อหาหนังสือเพื่อการอ่านและการแสดงขึ้นมาด้วยเป็นจำนวนมาก เพื่อควบคุมสำนึกของราษฎรสมัยใหม่ให้ยอมรับลำดับชั้นแบบสยามจารีตในบรรยากาศที่สังคมไทยกำลังฟุ้งกระจายไปด้วยบรรยากาศและสำนึกแบบเสรีมากขึ้น

รากฐานใหม่ of สังคมไทยที่เกิดขึ้นจากศักยภาพในการอ่านและการเขียนของประชาชนซึ่งถูกส่งเสริมขึ้นในรัชสมัยดังที่กล่าวมา เป็นบริบทสำคัญที่ส่องฉายให้เห็นในยุคสมัยต่อมาที่สังคมไทยได้เกิดความเฟื่องฟูของหนังสือเล่ม นิตยสาร วารสาร และเทคโนโลยีการพิมพ์ซึ่งเจริญรุดหน้าขึ้นอีกมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 การอ่านทำให้เกิดการขยายตัวของชนชั้นกลางใหม่ที่สร้างสำนึกใหม่ผ่านการอ่านและการเสพบรรยากาศของยุคสมัย ขณะเดียวกัน การอ่านก็ผลักดันตลาดหนังสือและการประพันธ์ไทยให้เกิดวรรณกรรมหลากหลายประเภทขึ้นทั้งนวนิยาย เรื่องสั้น กวีนิพนธ์ บทความ และสารคดี ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นงานเขียนที่มีพัฒนาการอย่างสูงในเวลาต่อมา

ปรากฏการณ์เคลื่อนเปลี่ยนขนานใหญ่นี้ดังกล่าไว้ในรัชกาลที่ 7 นี้ เกิดขึ้นหลังจากสังคมได้บ่มเพาะทักษะ “วิชาหนังสือ” (ในสมัยรัชกาลที่ 5) หรือ “วิชารู้หนังสือ” (ในสมัยรัชกาลที่ 6) มุ่งสร้างทักษะการอ่านและการเขียน

จนหล่อหลอมให้หนังสือและวรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ 7 เปลี่ยนจุดมุ่งหมายการแต่งจากวรรณกรรมเชิงร้อย
ไปสู่วรรณกรรมสะท้อนสังคมที่เป็นความจริง (Social Realism) ฉายภาพวิถีชีวิต ค่านิยม และทัศนคติของคน
ชนชั้นกลางที่กำลังมีบทบาทหลักในการขับเคลื่อนโลกของสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างสังคม
ประชาธิปไตย [2] วรรณกรรมในรัชกาลที่ 7 ตอบสนองรสนิยมของคนชั้นกลางที่มีการศึกษา และใฝ่ฝันถึง
สังคมใหม่ในอนาคต ดังนั้น ขณะที่วรรณกรรมจำนวนไม่น้อยได้ทำหน้าที่สร้างความตระหนักรู้ทางปัญญาแก่
ผู้อ่าน เราก็อาจกล่าวได้ด้วยว่า วรรณกรรมเหล่านั้นได้กรุยทางบุกเบิกวรรณกรรมสังคมนิยม ให้เป็นแนวทาง
ที่โดดเด่นของวรรณกรรมไทยสมัยใหม่ในกาลต่อมาด้วย

References

- [1] Hall, John. (1979). *The Sociology of Literature*. Longman.
- [2] Sujjapun, R. (1992). *Influences of Foreign Literary Works on Thai Literature*. Ramkhamhaeng University. (In Thai)
- [3] Teeraeak, A. (2014). *The Siamese State's Management of the English Language Education in Reign of King Chulalongkorn*. Chulalongkorn University. (In Thai)
- [4] Sumon, A. & Sawas, J., Phaitoon, S. (2008). *King Rama V's educational wisdom*. Chulalongkorn University. (In Thai)
- [5] Osatharom, W. (1981). *Education in Thai Society 1868-1932*. Chulalongkorn University. (In Thai)
- [6] Sriwattanasarn, Ch. (2022). *The Study on the Siamese Women earning their livings In the transitional period across the Reign of King Prajadhipok*. King Prajadhipok' Institute. (In Thai)
- [7] The Fine Arts Department. (1968). *Documents regarding education management during the reign of King Chulalongkorn*. The Fine Arts Department. (In Thai)
- [8] Ministry of Education. (1964). *History of Ministry of Education*. Ministry of Education. (In Thai)
- [9] Moonsilpa, W. (1997). *When Educational Reform Began from the Reign of King Rama 5 to King Rama 7*. 2020 World Media. (In Thai)
- [10] Saengthong, P. (2009). *Local Literary Analysis*. Center of Songkhla Lake Studies. (In Thai)
- [11] Semanil, S. (1996). *Wisasa No.2. Ton-or Grammy*. (In Thai)
- [12] Plynoy, S. (2005). *Early Publishing Houses*. KorNungsue. (in Thai)
- [13] Ruengsilapa, C. (1976). *Thai History in 2352-2453 Part 1 (Society aspect)*. Silpabunnakarn.